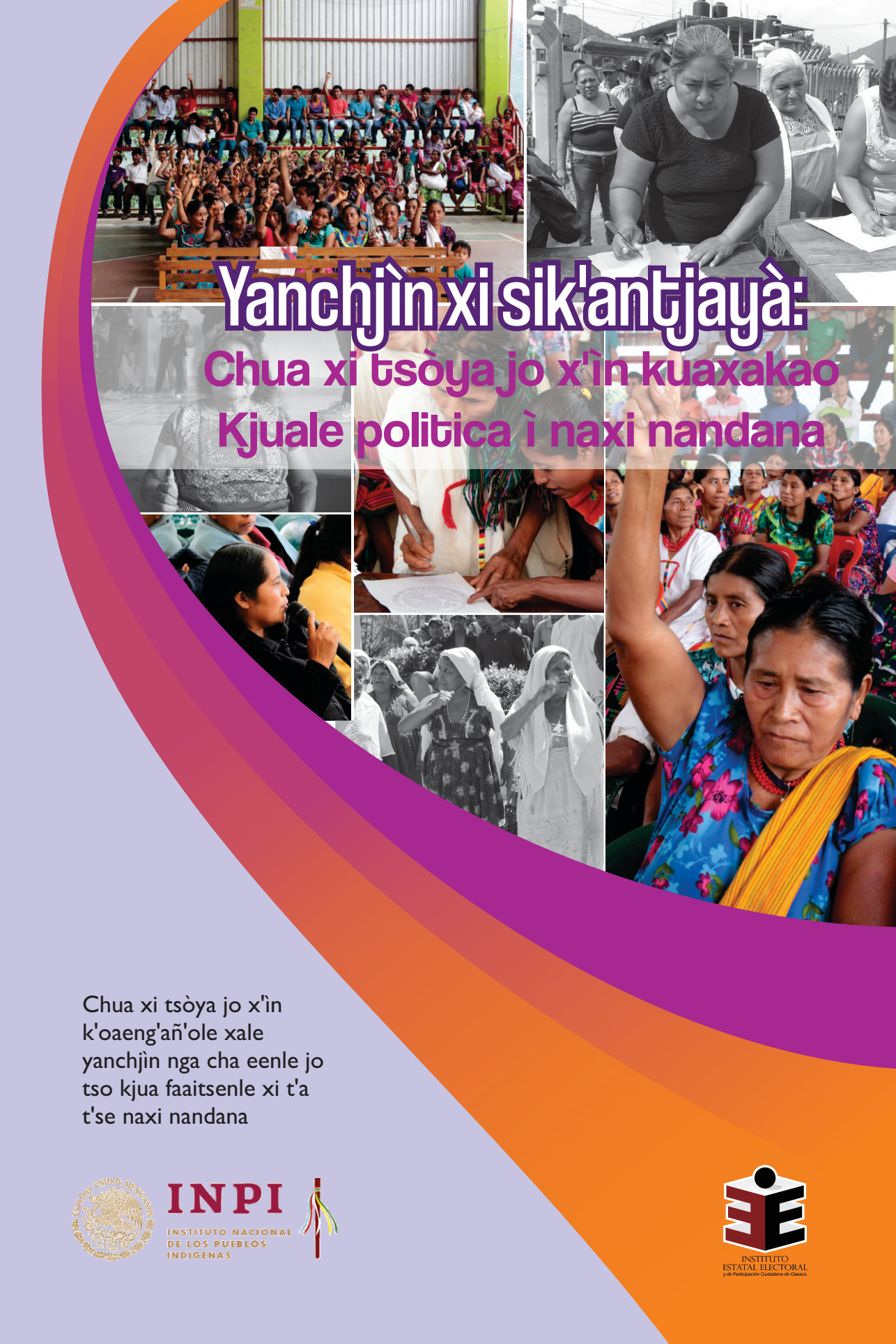




Yanchjìn xī sik'antjáyà:

Chua xī tsòya jo x'ìn kuaxakao

Kjuale politica ì naxi nandana

Chua xī tsòya jo x'ìn
k'oaeng'añ'ole xale
yanchjìn nga cha eenle jo
tso kjua faaitsenle xī t'a
t'se naxi nandana



INPI

INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS



INSTITUTO
ESTATAL ELECTORAL
Y DE PARTICIPACIÓN CIUDADANA DE OAXACA

Kjua chuyale

Xòn jè bi kui xi tibasjà jo x'in kuinyakoa xa xi t'a ts'e kjua política kao yanchjìn jo ma ì naxi nandanà nga sationdà chjota xà ì naxi nandà genà naxi ntse. K'oa te x'in k'uinyale kjua isèn tokon je naxi nandanà, kuinyakoa xale kao chjotale k'oa kao naxi nandà, kuinyà tjenguilè chjota xa nga k'uendà jngo kjuanda nga koanle jo x'in kuationda chjota xale. Ngayigè xà ge bi tjinele s'ele ngo kjua xkon tokon nga k'oa te kji yanchjìn kata sixà jo tjin mani nhja x'in xi kuationdà n'ia basenle naxi nandanà k'oa kata noy'ale je ni yanchìn. To ngò sòn ngo choa katama je kjua texomà kuinòy'ale jo tso kjua faaitsenle yanchjìn kao nchja x'in nga kuini kjuanda xi tsuale kjuatexoma nga kuais'enjin kjuale política.

Nda y'a nga jngo jngo naxi nandà bè jo sikao nga bationda chjota naxi nandà, nga kao xko sòn xi tsak'enja basèn je chjota xchjinga, xòn xokji bakoyanà jo si'n kuiyochoan nga jngo jngo naxi nandà, k'oate tsoyanà jo sikua nga ngoson x'in sixà yanchjìn kao nchja x'in.

Kjua choyale xòn je bi

K'uaelè jngo kjua chuyà, kao kjua faaitsen xi kuasekao nga nda kuitjosonle je kjua política je ni yanchjìn ya naxi nandà ñjani sistemas normativos indigenas m'i xi xixakao ì naxi nandana naxi ntse, tojoni nga nda kuitjosonle.

Kjua isènya

I bi tjio basen k'a een xi kuachjenle jñani nga kuatiu tjin chjota naxi nanda ñjani kuaid'ele nga sikatiu tjin naxi nanda nga kuitsoyale jo x'in maxakao je xi sistemas normativos indigenas m'i ñjani ge yanchjìn sixàkao kjua política.

Een xī kuachjen



Senle jngo chjota:

Kui xī tso jo tisoa jngo jngo xī yanchjìn kao nchja x'in.



Kjua faaitsen:

Kui xī tsoni mjeni xa xī b'akaole, kao jmeni xa xī s'in jngo chjon kao jngo x'in ya naxi nanda.



Xa xī b'akaona nga jngo jngo:

Kuini ngayije jo n'ia jo bixoan jo s'in nikjaaitsen xī ni yanchjìn kao chjota x'in jmeni xa xī n'ia. Nga jngo njgoa xī yanchjìn kao chjota x'in.



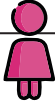
Jo s'in sikjaaitse xik'a:

Kuini jo x'in kotsennà xik'a nga tjin k'a xa xī to ge ni yanchìn b'akaole k'ua nga tjin k'a xa xī to ge nchja x'in b'akaole.

Xa jngo: Èn chjonangui xī sikjaaitsenyana jmeni xa xī b'akaona nga jngo jngo i naxi nandana

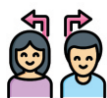


Jme xà k'oa jme kjua faaitsen xī tjinli ya naxi nandali?

Yanchjìn 	 Nchja x'in
Nda chjota k'ua sikuindana	Ts'en tonga sixa

1. ¿A sinì ji nga koan k'oantjayà je xà kao kjua faaitsenle chjota?
2. ¿Jo s'i n sichoyana je xà kao kjua faaitsen xī tjinle yanchjìn kao nchja x'in nga sixantjè je naxi nandale?

Je kjua choyà xī tjiò basèn k'oa s'in kuachjen ngan sichoyà jo s'in kuaxakao jmeni xī ñ'ae b'ele je yanchjìn nga sixàtjai naxi nandale.



Xa xī tsuand'ele Nga jngo jngo

Kuini xī tsua nd'e nga s'e jngo kjua xkon token kao ni yanchjìn k'ua kao chjota x'in.



Kjua chuyà

Je ni kjua nda si tsuand'e nga ñatjen sixa jngo x'in kao jngo chjon xī kjaai tso kjua faaitsenle k'oa nikui tsuand'e nga tsa y'ani xī to taon xcha.



Jo tjin mani Naxinandà

b'eyaxkini jo tjin mani naxi nanda k'oa nga machjenle kjuaxkon token k'ua nga tjao xcha jo tji mani ninda kjaai tso kjua faaitsenle.

Ejercicio 2: Èn chjonangui xī sikjaaisenyana nga to ngo son tjin chjina nind'alani kjaai kjuàn, ni nda kjaai tso xī nikjaaitsen kao kjuaxkon token xī tjina kao jngo jngo naxi nanda, k'oa jo s'in ñ'ae b'ena nga k'oale xa je yanchjìn.



1. ¿Jo s'in sichuyana kjua faaitsenle xī jngo jngo naxinanda?
2. ¿An ni nga tjinele chotsenle kjua jñani nikatiù t'axin je yanchjìn nga tsi b'aind'ele nga política batío jin?
3. ¿Jo s'in b'enja choana je xko sonle kao jo s'in majinnà je sond'è kao kjua bijnachon ñani nga sixakao política je yanchjìn?

Nga kuaind'ele je yanchjìn nga sixa jñani kuan kuinchja k'ua kuitsoya jo s'in nga kotsenle je nga nda kuaxakao je naxi nanda, nga kuatiogin politica k'oa s'eya xki ya naxi nandale.

Ì tjio basen, k'oa sichoyà jo tsonile èn xi machjen.



**Kjua nda xi ts'e
Naxi nanda**

Je ni kjua nda xi tjile jngo chjota xi mele kuasen titjonle jngo naxi nanda k'oa xi xixakao chjotale tojoni nga nda kuanxa. je kjuanda je bi tjinele nga s'enà jngo kjua makjain t'as'e chjota xi tjina titjon (FENANDEZ - FONSECA & CARDONA - SANCHEZ, 2017).



**Kjua tind'ele
Chjota xa**

Je ni ngayije xa xi s'in jo tjin mani je chjota xi ya ts'e naxi nanda tojoni nga nda kuasinle nga kuai s'en jin nga tjuegin chjota xa, nga katama le nga kuatioxko xinkjin nga kuatiò tjin, nga sik'ejna titjon jngo chjota xi k'uejnaya nd'ia basen. je ni xi ñ'o sa xkon tjin nga tjinele kuitjoson eenle kjuatexoma (FARO DEMOCRATICO - UNAM, 2022)



**Xale naxi
Nanda**

Je ni ng'a ñ'o xi chjile nga batiò jtìn je chjota nga skot'ayajin jmeni xi chale je naxi nanda. jngo ngañ'o xi tsuale ngo kjua nda nga nda kuatio chjota. jo s'in sikjaaitzen je yanchjìn male jo sikao nga sakatioxkò xinkjìn jñani xin naxi nanda. . (Verdugo-Araujo, Tereso-Ramírez & Carrillo-Montoya, s.f.).

Xà jan: Èn chjonangui xī sikjaaitsenyana t'a ts'e chjota xī tjina titjon, xale política kao naxinanda.



1. ¿Chjota x'in kao yanchjìn a to ngosòn s'in batio titjonle je naxinandale?
2. ¿A sini ji tsa to ngosòn s'in sixà yanchjin kao chjota x'in i naxi nanda?
3. ¿Jmeni xī kuan sikao yanchjìn nga kuatio titjonle naxi nanda?

Nga je k'òè kixile kjua nga kuan xà tjuele yanchjìn k'ua nga chaeenle jo tso kjua faaitsenle, je ts'antjayà kjua texomà. Kis'endà je xī m'ì cuotas de género, jñani nga k'oa tso nga jo tjin mani xī sixà nd'ia basen nga basen xī chjota x'in k'oa basen xī yanchjìn.

Je kjua nda xī kis'ejnà basen je tjit'a ya xòn kjuatexomàle naxi nanda gena mexico, ya tjit'a chua ñachan jngo. Ya k'ua tso nga jo tjin mani jtin xī kjaai kjuan senle nga tjinele nga k'oa te tjin yanchjìn skanis'enjin jo tjin mani chjota x'in, tojme xani tsa t'se naxi nandana mexico a xo t'se naxi nandana naxi ntse. Nò jao jmi kao txja'aòn ño kjin mani chua xī ts'antjayàle je kjua texomàle naxi nandà gena México jñani nga k'oa tso nga to jngoson tjin chjinà xī x'in kao xī yanchjìn.

Jngo choa tijnà xī decreto 1511, m'i xī tijnà basen i naxi nandana naxi ntse nga je sà septiembre xī ts'e nò jao jmi kao txja'aòn ño jñani ts'antjayà kjua texoma jñani nga b'asentjae yanchjìn ya sistemas normativos indígenas, k'oa kisikas'en je kjua anda xī m'i principio de pertenencia cultural, jñani kui xī basae nga chà xkoan xko sonle nga jngò jngò nd'e. Jtina choa nga je yanchjìn tind'ele nga kuinoy'ale k'ua nga tjuejìn nga chjota xà kuan, nga tsi kuan nga satechjuale kjuanda xī tsuale kjua texoma.

Jo si tibixoan, je k'jin mani xī tjiù sixà nd'ia basen. Tonga te k'ua ts'in tsakin kjua aon tokon, to taon y'a tokuini nga yanchjìn. K'oa kui nga kjua ñ'o nikatiu nda y'ani xī skotsenle k'oa xī sikuinda k'oa si k'e chji ngui xkon kjuatexoma.

Ñ'o kjin mani kjua texoma xi b'eyaxki je yanchjin nga tind'ele nga nd'ia basen kuatiyà k'oa nga tsi to taon xcha nga je xi derechos humanos m'i kui xi b'asentjae ngat'si chjota, ni kui fini tsa kjai kjuan nga jngo jngo, nga je k'ua tso je xon xi declaracion universal de los derechos humanos m'i.

Kjua texoma xi ts'e yanchjin ya naxi nanda jñani machjensa Sistemas Normativos Indígenas.

Kjua texoma kao èn xi b'asentjae kjuandale yanchjin.

Xi kao naxi nandana México kao naxi nandana tejao.

- Kjua texomale naxinandana México, ya jñani tijna chua xi ma jaoni b'eyaxki nga tind'ele nga jngo jngo naxi nanda nga kuai s'enjin yanchjin kao chjota x'in nga skuè jin chjota xale.
- K'oa s'in je jtina basen jngo kjua texoma xi i naxi ntse xi kis'enda nò jao jmi kao txja'aòn jan jñani to ngo son tjin kuan xi yanchjin kao chjota x'in xi kuatiyà nd'ia basen.

Kjua nda xi tjin tojñani

- CEDAW (ONU, 1979) Y RECOMENDACIÓN GENERAL NUM 39 (2022). Je yanchjin kao xti yanchjin tind'ele nga sitjosòn k'oa nga kuatiù jin politica ya naxi nandale.
- Convenio 169 de la oit (1989). kjuèyà je ngan'ole k'oa b'et'ain nga cha xkon je kjua texoma xi b'asentjainà jña xi chjota, ya tjiujin kjua ndale yanchjin.

Xi bixonlà, je kjua nda xi b'asentjae yanchjin k'oa s'in be xkon nga chjota xi tjinle jngo kjua texoma xi nchjantjae nga sitjoson nga kuinchja mañale naxi nandale, nga sitjoson jngo xà k'ua nga tsi kuan nga to taon xcha, nga tind'ele nga kuitsoyà kjua faaitsenle tojoni nga nda kuachòn naxi nandale.

¿À nni nga nda tjìnsini nga skomitje eenle
yanchjìn nga tichobayàni jo s'in kuaxakao naxi
nandale?



Je ènle yanchjìn ñ'o chjile k'oa tind'ele kao kjua texoma nga kuinchja, nga je xòn xī acuerdos internacionales m'i chjantjae yanchjìn. Je choa xī ma jaoni xī ts'e xòn kjua texomale naxi nanda gena k'oa tso nga naxi nanda kuanì a kuatiu tjìn nga kjuaoyani jo s'in kuaxakao nga jngo jngo, tonga nga tjao xcha xinkjìn yanchjìn kao chjota x'in. k'oa s'in tind'ele k'oa ngo son x'in sixà k'oa binyakao xinkjìn.

Ì naxi ntse ño ciento kao txja'aòn jàn mani naxi nanda xī sistemas normativos indígenas sixakao, tonga to kui xī ñ'ae b'ele nga kje b'aend'ele yanchjìn nga sixà, k'oa tjinele nga kuasjaele ya sikao nga kuitjoson xale yanchjìn.

Kjua xkon tokon xī tjinele s'ele nga ts'i, tjinele kuasekao ngañà xinkjìn, nga kuasjale jo sikao tojoni nga nda sixà yanchjìn kao chjota x'in. Kata sichjèn je kjua xkon tokon nga tsua kuaikao ndia ndia je naxi nandale k'oa nga ngoson x'in sixà ngats'i.

Sixakao yanchjìn je naxi nanda nga kata s'ele jngo kjua faaitsen xī tsua ngañ'ole jmeni xī b'akaole nga jngo jngo nga kuitjo ng'a nd'ele.

Kjua miaon xī nikao yanchjìn

Kuini ngayigè k'iangá machua sè nitxinle tsa k'iangá nikui b'aendele nga sixàkao kjua politica ya naxi nandale (num. 4, Art. 9, LIPEEO).

- jo s'in xchàña tsa y'ani xī taon ti bè yanchjìn.

a) Tsa y'a nī xī ài nchjale jngo chjòn

K'iangá to taon y'a jngo chjòn nga to kuini nga chjòn, tsa to kuini xale chjota x'in tjínle tsa nga tsi nda kotsenle naxi nanda jmeni xa xī s'in jngo chjòn. tsa nga to xa ya niy'a xī s'in nga to kuini nga chjòn.

b) Tsa nik'ejnà t'axìn, jo ni tsa tsi mje chjile.

K'iangà jngo een xi ài nchja xi sichua kjuà binachonle nga to kuini nga chjòn.

Xchale tojñanile kjuà aon tokon xi b'eya xki kjuà texoma



Kjuà faaitsen
skuiaon



Yaona skuiaon



'Tsomjina skiaon



Yaona skue
taon



Taònna

kjuàana

Jñanile kjuà aon tokon xi tjin jin política?

Kjin mani kjuà texoma xi tsoyà jo tjin mani koyà kjuà miaon tokon xi mat'aen yanchjìn (LIPEEO Artículo 9 numeral 4; LGAMVLV, Artículo 20Ter; LEAMVL, Artículo I I BIS; LGDEArtículo 20 Bis)

- Nga tsi bitjosòn kjuà texoma xi b'eyaxki kjuanda xi tjinle yanchjìn.
- Nga tsi baend'e, nga tsi fayaxkia jngo èn, nga tsi tind'ena nga jngo tjin kuijnajinle.
- 'Nik'ejna t'axian a xo tsi cha ènle je yanchjìn xi mele kuatiò titjòn.
- Tsa nga nikioan jngo chjon, tojoni nga tsi koan nga skuejìn chjota xi k'uejna titjonle naxinandà.
- Tsa nga kuichale, nga tsi kuaind'e nga sikjitjosòn je kjuà nda xi tsuale kjuà texoma je yanchjìn, nga tjinele s'e jngo kjuà xkon tokon jo s'in 'tsabeni chjota xchingà je sistemas normativos internos xi tsi kua eenle je xi m'i derechos humanos.
- Tsa nik'ejna m'a ngo een xi xkòn tjin tsa nikui k'ue xòn tsa tsi nda tjin xòn xi k'ue tojoni nga tsi sikitjosòn kjuà nda xi tsuale kjuà texoma.
- Nga tsi ñaki k'oa tjin èn xi nik'abisonle chjota xa o xo tsa je chjota xi xòn b'eenda tojoni nga tsi kuitjoson èn xi nchjantjae yanchìn.
- Tsa tsi koand'e nga je yanchjìn kuatio basen nga tsuaxale je naxinandà tsa tsi koand'ele nga sikitjoson xà.
- Nga tsi koand'e yanchjìn nga sichjen kjuà texoma xi binyakao t'a ts'e kjuà política.
- Nga tsi koand'e nga jngo chjon sixà a xo tsa tsì koand'e nga sikitjoson xa xi kitsuale naxinandà nga tsi s'echjile nga sikitjoson xale.

- K'oet'anle nga kjaai xa xi s'in nga tokuini nga chjon nga je y'a jme xa xi tjinele s'in.
- Tsa to taon schja tojoni nga tsi kuaind'ele sixà nga tokuini nga chjon.
- Tsa nga kuinyaxkonle a xo k'oet'anle jngo a xo nkjin yanchjìn nga k'oenda xòn jñani te je sik'atjenneni een yaole.
- Tsa nga kuinyaxkonle jngo chjon o xo tsa je xinkjìn tsa je chjota xi ñatjen sixà tojoni nga kuitjojin xà xi tsak'aile.
- Èn jniò, èn ndisò, kjuia miaon, tsa tojmeni xi sichoa kjuia binachonle yanchjìn yojoni nga tsi sixàjinle politica, nga tokuini nga tsi kui xa b'akaole yanchjìn tojoni nga skuiaon je seenle tojoni nga sik'ejna xale.
- Tsa kjaai s'in nisinle jngo chjon nga nd'ì y'a tojoni nga tsi kuaind'ele nga sikitjoson je kjuia texoma xi t'a ts'e kjuia politica.
- Nga tsi koaend'e, nga kuinyà xkonle nga kjuiaas'en ingok'a xale, nga tsak'è nd'ile a xo tjo jme xani.

Kjua faaitsenle naxinandà

Je xale yanchjìn ya naxi nandale k'oa s'in machua nga tejeni chjota xi tsi tsuand'e kao kjuia texomale naxinandà.

Kuini xi nguisa sa ñ'ae b'eele:



Xa xi b'akaonà nga jngo jngoa: Je ni yanchjìn xi xà niy'a s'in k'oa kuini xi tsi tsuand'ele nga ya kuatiò jin nga s'e junta jñani chobayani jo s'in kuaxà o xo y'ani xi sixà ya naxinandà.



Je xà xi tsi ài b'aele: Tjin k'a xà xi kjuia isen tokon machjenle jo ni tsa xa basèn k'oa nikui to ngats'in yanchjìn koanle.



Kjua ñ'o jin tokon xi machjen: Je yanchjìn nichua kjuia faaitsenle nga een ts'en nokjuakao, tsa een xi ài nchja k'oa kuini xi sichua je eenle k'oa nga tsi cuenta nikao ya naxinandale.



Xi kjaai kjua ts'en: Tsa nga kjaai kjuan seenle, tsa nga ma tjiò, tsan ga tsi male nchja een xi majaoni, tsa nga tsinle ni nangui kui xi tsi tsuand'ele nga komitjen ènle.

Tjinele nikjaaitsenyà je kjua je bi nga kuini xi tjina titjon nga schale nga tsi to ngo son tjin chjina nguixkon naxinandà tjinele nga nik'antjayà kjua faaitsenle chjota, anni nga kuanni sixà jtiàn nga ts'ia.

Kjua faaitsen xi tsi cuenta sikao eenle yanchjìn

I ni naxi ntse jñani ñ'o kjin naxinandà tjin jñani kjaai kjaai tso eenle, kjua faaitsenle, k'oa te kjin mani naxinandà jñani kui xi sistemas normativos indigenas k'oa te tjin k'a nd'e jñani usos y costumbres m'i xi sichjen nga sikationda chjota xale kuini je xi kjendia k'ale naxinandà.

Tonga k'iangà je maxakao je yanchjìn xi tsi cha eenle jo xi tsi jme chjile k'oa to nguia ñ'ae male tsa nga mele sixakao naxinandale. Kuini je xi tsi tsua nd'ele nga kuatio jìn kjua politica. je ni kjua je xi batèchjuale nga skomitjen ènle k'oa nikui cuenta nikao ya naxinandale.

Tjinele schja je kjua je bi nga kuini xi tjina titjon jo s'in schañà, jo sikoa k'oa jo s'in nik'antjayà je kjua chobà najmià kao kjua nda xi tsuana kjua texoma xi b'asentjainà ngats'ia.

Een chjonanguiyà xi sikjaaitsenyànà:



-  ¿Jo s'in chjochenle xko son xi kisik'ejna basen chjota schingana xi t'a ts'e xà basen kao nga binyakoa je xinguià? ¿Jo s'in koan chjenguilè nga tojoni yanchjìn kao nchjà x'in sixakao k'oa tongoson kuan chjile je ènle?
-  ¿Jñanile kjua choyà xi tjio basèn i naxinandana ts'e yanchjìn xi kjomitjen ènle? ¿Jñani satet'a?
-  ¿Jñanile kjua faaitsen a xo kjua makjain xi satet'a yanchjìn i naxinandana? ¿Jo sikua nga chjonanguile kao kjua xkon tokon?

Jñanile kjua jñani satet'a yanchjìn jama nga tsi nokjoa mañale nga naxinandà chobayani.

Xa xi b'akaona nga ngo ngoa. Ñ'o kjin mani naxinandà jñani to je yanchjìn xi ngisa sa tse xà s'in nga sikuinda niy'ale kao xtile, je kjua je bi ñ'ae b'ele nga tjuejìn jngo xa xi ts'e nd'ia basen. K'oa k'ianga tjinele kuinòy'ale ni ni k'oa mà, tjinele kuinyakoa tojonio nga k'oantjajà naxi nandana.

Jngo chua tjinà: Je yanchìn to xà ya niy'a s'in je sikuinda 'xti x'in kao xti yanchjìn, k'oa kui nga tsi maale ya batiojin kjua mañale naxinanda nga satiò nda chjota xale.

Een chjonanguiyà xi sikjaaitsenyanà:



-  **Jme xàni kao kjua nitjoson xi je yanchjìn kao chjota x'in b'akaole i naxinandanà?**
-  **JJo s'in ñ'ae b'ele nga kjaai tso kjua faaitsenle chjota nga faoyani kjua xi tjin nd'ele?**
-  **Jmeni xi nik'antjajà nga tojoni nga nda sixà chjota nga sik'ejna xà xi nguisa sa ài tjin?**

Kjaai s'in tind'ele xi yanchjìn kao xi x'in xi kao xale nd'ia basen: je ni xa je bi xi kjua ñ'o tjinele nikitjosoan, tonga kjin yanchjìn xi tsi nikjaaitsenya nga kuatiò titjonle naxinandà, to xa tjenguì b'aile k'oa tse xà xi b'aele, k'oa kui nga basent'axinsini.

- **¿A nni nga k'oa ma si ni?** Sa k'oa set'ainle je chjota xi je xà kisitjoson xi je kisixa xa basen tsa ts'e maxtoàn kuini je bi xi kje sitjosonjin yanchjìn nga xà niy'à s'in k'oa niy'a xi basenkao.

Kjua ñ'o tokòn kao kjua miaon xi ñ'o sikiaonna: k'ianga jngo chjòn mele nga sikjitjosen xà, tochanle nga to taòn schja tsa nga to k'in to male a xo koan nga to xìn nik'ejna, kuini je xi tsuà ngañ'ole je kjua faaitsen xi tsoyà nga “je yanchjìn ni kui koan koatiojìn xale nchja x'in” k'oa koanni nga sik'ajen kjua tsuale xi nguik'a yanchjìn.

Kjua maña: S'endà jngo jtjìn o xo sationdà yanchjìn xi kuinyakao je naxinandale koanni nga kui k'oejna titjon je een xo tso k'oa nda k'oantjayà naxinandana.

Ngui k'a kjua miaon: Jo si tibishoàn k'oa te kui kjua tjiojìn yanchjìn nga taon y'a tob'elaña tsa tsinle taon, tsa tsinle kjua chot'ayà, k'oa tsa tsinle nanguì. K'oa te ñ'o tsè xà tjìnle ya niy'ale nga sikuindà xtile k'oa nga to je kanè yigele xà ya niy'ale. Je ni nga yigè xo tjìn xi ñ'aè sikao nga koan kuartiò jìn kjua maña jñani chobayani xale naxinandà tsa kjaai nd'ee jñani tjinele skomitjen ènle.

Jmenì xi koan sikoa?

- K'oea ngañ'ole je kjua tjìnle yanchjìn i naxinandana.
- Koanguian nga s'ejnà kjua maña k'oa nijè nd'ee jñani koan kuinokjoà.
- Kuinyisjè ngañ'ò kao chjota xà xi nda tjìn kjuafaaitsenle, xi situantjaè je kjua ndale ngat'si yanchjìn xi tjio titjon.
- Kata y'aà je kjua texoma xi situantjena ngui xkon politica kao nga chjuegian ge chjota titjonle naxi nandana naxi ntse kao naxi nandà jena México.
- Nik'abisoan je kjua ndà xi tjìnle nga chobayaña jmè xi koan sikao nga kuitjò ng'a je naxi nandana k'oa nga koan chaeenle yanchjìn i naxi nanda jena México.

Kjuexini nga tjìn k'a naxinandà xi je kisik'antjayà jo s'in sixakao je yanchjìn nga b'aeend'ele nga batio titjonle naxinandà tonga s'a ñ'o tse xà xi chà: koanni nga nik'antjayà je kjua faaitsenna kao kjua faaitsennle chjota tojoni nga nda nixakoa naxinandana.

Nga kuitjosen tjinele nga kuinokjua mañale ngats'i chjota k'oa tjinele chà xkoàn je sistemas normativos indigenas, tonga k'oa te tjinele nik'ejnaa titjoan je kjua texoma xi b'asentjae yanchjìn kao kjua texomale naxinandà jena mexico kao xòn xi m'i tratados internacionales xi tjiò chua i naxinandana México.



Nga ñ'ole kjua machuyanà

K'iangà je yanchjìn sikitjosòn kjua nda xi tsuale naxi nandanà xi t'ats'e sistemas normativos indigenas m'i kjua ñ'o tjinle nga kjit'a kuinyakoa. Kuini je xi tsua nd'ena kuijna titjoan kao kjua makjain, nda kuinokjua, nda k'oendajian k'oa chotsenle ngat'sia nga ñ'o k'oa jñani satet'a ya naxinandà.

K'oa s'in b'eyaxki je nga ñ'o:

- **Nga kooana nik'abisoan èn:** nda k'uiyale jo tso kjua faaitsenna anni nga tsuana kjua makjainle je chjota xà.
- **Nga kooana k'endajian jngo kjua:** chjonanguile yanchjìn jo s'in kotsenle je tojoni nga koan s'endajin jngo kjua.
- **Nik'abià je xà:** nik'antjajà kjua machuyanà, k'oa kuinyisejian kjua xi koan nixakoa.
- **Nikjaitsenña ngat'sia:** tsotsenle je nga ñ'o joni je xà k'oa kuinyakoa, tsotsenle jmeni xi ñ'ae tjin to b'elaña je xà xi tjin ya niy'a, jeni kjua miaon xi ñ'ae tjin tsa to jngo èn chja tsa tsin kicha sinè.

Kao kui kjua faaitzen je bi kuitsoyana jmeni xi je kitjoson k'oa jmeni xi cha sana, koanni nga k'oenle yaonà nga ngo sòn s'in kuitjosonnà k'oa nga kuinoya'na nga jngo èn kuinokjua ya naxinandà.

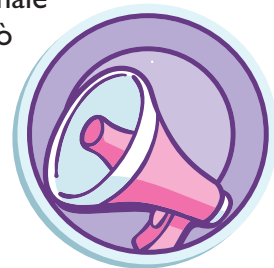
K'oale nga ñ'o je kjua faaitsenna nindà tsi kjuet'a je xà, jñani el yanchìn koan chuyale k'oa kuitsoyà jo tso xi sikjaaitzen nga sixà tjè naxinandale. Kuini je kjua jebi kaoni nga ñ'ole naxi nandà xi machjèn jñani tjin kjua makjain jñani je yanchjìn koan kuitsoyà jo tso kjua faaitzenle nga tsi koan suale.

Ì tjiojìn je nga ñ'o xi kuan kuasekao nga nda sikitjosòn xale k'oa kuitsoyà kjua ndale yanchjìn.

Ngañ'o xi kuinyakao je yanchìn nga nda sitjosòn xale.

Je yanchjìn xi basèn titjonle je naxinandà kui xi tsoni nga male n'ruele chjota, nga tsua jngo kjua chuyale, nga ngo sòn tsò eenle nga tsua nga ñ'ole nga ts'i chjota.

K'iangà je chjota xi tijna titjon male sixà, kjenmiyà naxinandale.



Kuini je kjua nda xī tjiò basen xī binyakao nga tjomìyà:

Xà jtìn: Sik'ejna basen jngo kjua nda, nga je ni kjua ndale naxinandà kao kjua faaitsen xī tjiò titjòn.

Kjua chot'ayà FODA: Kuini xī kotsenle ngañ'o, kjua nda, kjua ñ'ae, kjua xko nga jo s'in kuitjo son jngo xà.

Tijnà basen jngo kjua chuyà: lucia k'oa sìn kitjuejin xa ts'e supletele comitè ts'e nanda ya naxinandale. Nga kits'iakao xà jebi kjin mani chja x'in xī kisik'aitsen tsan nga nda kuitjosonle xà jebi, k'oa je kinchja mañale chjota naxi nanda nga tsak'ejnà jngo kjua tjin, jñani kinchja jngo jngo jmeni xī kisasenle k'oa jmeni xī maì. K'oa kui tsak'endà jngo xòn jñani tjit'a jo s'in b'akaole xà nga jngo jngo chjota xī ñatje kisixà xī t'a ts'e nànda. Nda kisikitjosòn xale tsuà koanle ngat'sì chjota k'oa s'in kijnele lucia kjua makjainle yanchjìn xī k'oate kuanmele nga xà kisitjoson.



Kjuexini: Tsìn xà xī s'a choa, tojñani jñani sixà yanchjìn, jñani b'ejnà basen je kjua faaitsenle, nga komitjen naxinandale.

Jngo chua tjinà basen xī ts'e kjua chjot'ayajìn xī foda m'i: ya jñani san juan, m'i jngo tjin xī to ts'e yanchjìn kiskot'ayajìn kjua chuya xī t'a ts'e xà nd'ia basen, k'o yà koasajinle nga ñ'o nda chjota nga te jè binyacaonì xinkjìn k'oa nga b'enele yaole; tsabenì nga tojo tsokjòn nga nchjale chjota k'oa nga chatsele kjua chot'ayà; k'oa nga tji tse èn xikon nga sì sikao k'a nchjà x'in kao xà xī tjinle ya niy'ale. Nga je tsay'ale kjua xo kjuan kinik'ejnà basenle jngo kjua chot'ayà jo s'in maxakao je nd'ia basen, jo s'in bijna titjonle jngo naxinanda kao xī kja ài, tsak'ejnà jngo chua jo chon tjen sikuinda xtind'ile k'iangà kjua mañà tjin binyakao xàle k'oa binyakao je naxinandale.

Kjua xī ma chobayani kao kjua xī s'endajìn

Je een xī s'ejnà basen tjinele nga kixi nga jngo kjua s'endajìn tjinele je yanchjìn kuatiò basen nga katamale jo s'in s'endajìn jngo kjua ya naxinanda.

Nda kuinoy'à, schja xkoan je kjua faaitsenle chjota, k'uinyale yo tso kjua faaitsenna tofi tofi k'oendagian ngayige kjua chobayalà titjoàn nga to nguiza nda nga kjin mañà xī k'oendagian.

Jngo chua tjinà basen: ya nd'e xī santa rosa m'i je yanchjìn xī ts'e comitele nd'ia chjine xki koanle kisik'antjáyà jo s'in faoyani k'iana to jngo chjota xī k'oa tsò jo kuani k'oa nd'àì je kjin mani xī faoyà. K'iana s'a tsakets'iaakao ñ'o kjin kuani xī tsi kisasenle jo kitso k'oa to chua mani chjota xī sitjosòn xà xī b'aile. Je nī xī tsakatiò tjin nga tsakjauyani jo s'in tisikitjosòn xàle. Kinr'oe jmeni xī tsi kisasen k'ale k'oa tsen kitsuaxale tsakinyakao nga tsak'endajin kjuaxī kis'e. Kuini je xī kitsuale jngo nga ñ'o ngats'ixi ya tjiò jin je tjin kitsuand'ele nga tsak'aele xki, kisikationdà chjota xī kisikuinda k'oa tsakinyakaongañà xink'in.

Jo sikoaxī ngā nik'antjáyà k'oa ngā k'oendajian kjuale chjota x'in kao yanchjìn

K'iana je yanchin sixà k'oa nchjà najmì koanni nga kuinyakao je naxinandale nga skuè xkon kjuan nda xī tjinà basenkao je kjuaxī nda xī tjinna xī chjota m'ina.



tjiò k'a kjuafaaitsen xī kuan nichjen:

- K'oeñà xinguià nga k'oendajian jo s'in nixà k'oa jmeni xī tijnà titjon.
- Chotsenle je chjota xī tjiò tjin ninda tsa xìn naxinandale.
- Tsotsenle jme kjuaxī tjin k'oa chobayaña jo sikoaxī ngā k'oendajian k'oa chot'ayajian xī FODA m'i nga k'oengañ'ole je een xī tsuaxī naxinanda.
- Chotsenjinle k'oa chot'ayajian jmenì xī chale yanchjìn xī ì ts'e koani nga nik'ejnanda jngoaxī kjuaxī maña xī sasenle nga jngo jngo kjuaxī.



Jngo chua tjinà basen: k'iana un kjuaxī chot'ayà tijnale naxinandà yanchjìn xī xin tse naxinandà je kiskotsenle y'ani xī k'oejna titjonle jngo chjota xà xī koan xkani kiskotsenle jmeni xī chale je naxinandà: jñani makuinda xti nd'ì k'iana ts'ejnà jngo kjuaxī tjin nga chjà xkòn xà xī s'in. Kuini xitjin xī kisichoa xà ya ts'e kjuabijnachonnà kao nd'ia chjine xòn, k'oendà k'iana je yanchjìn sixà, koanni nga nik'antjáyà tsèn koachòn.

Je ngañ'ole kjua faaitsenna xī tjinele tijnandà nga jmeni xī chale je yanchjìn jo ni:

- Nd'e jñani k'oele jngo kjua isèn tokon nga kata sijetjè naxinandà.
- Kjua nda nga nikuinda je xtile nga b'ejnà jngo kjua tjìn.
- Kata m'iyale kao èn jamale.
- Chja xkoan xà xī s'in ya naxinandale.
- Kjua chuyà xī t'a ts'e kjua miaon xī mat'aen ni yanchjìn.

K'iana nisinle je xī chalke, kjua ñ'oni nga cha xkoan je yanchjìn nga katay'ale nga k'oa te tjìn chjile kao chjota x'in.

Je nga ngo sòn chosonle nga ni y'a xī skuiaon k'oa nga nda sitjosòn je xale.

Kjua maña xī t'ats'e xale

Kjuini je xale yanchjìn ya naxinandà jñani machjèn xī sistemas normativos indigenas m'i je ni xī:

- Tsua ngañ'ole je tjàle
- K'oetsaobà ngañ'ole
- Sik'ejnandà jngo nd'e jñani to jngo sòntjìn chjile nga jngo jngo.



Je ni xà je bi xī tjinele kuitjojìn je naxinandà, kao èn kao kjua xkon tokon kao xà basen nga binyakoa xingua k'oa nga te k'ia binyakao xinkjìn nga to ngo son tjìn chjile k'oa nga tsì nik'ejna t'axìn.

Koandà jñani kuinyakao je yanchjìn

kuini nay'a xī k'oendà yanchjìn jña kuasenkao k'oa kuitsoyale ngats'i; tsuand'e nga nik'antjayà èn xī tjijinna koasekaonà k'oa tsuana ngañ'o xī batiò nga sik'antjayà je naxinandà. Kjìn manì kjua jñani je nay'a xī tsak'endà yanchjìn jñani kitsuand'ele nga tsakatio titjonle naxinandà, nga je ni nay'a xī tsak'ejnà basen xī sik'abison xà nga kuini xī tsuale nga ñ'o nga kjua ñ'ae tjio jìn.

K'ia nga kuachjen je nay'a je bi tjinele nga ts'ele jngo kjua nda xī t'a ts'echjota ma. Je xī tsoni nga koan kuinyakao chjota naxinandà – je xà basen kao kjua nda xī tjìnà nga jo tjìn chjìnà nga jngo jngo tojoni nga koandà jngo kjua nda xī tjìnà nga ts'ia.

K'oate tjinà jngo kjua ma tokon xi ts'e chjota xà, chjota x'in xi ya tjiòjin kao nchjà xti nga je xi binyakao nga kjaaxìn je kjua faaitsen xi ch'ao tjin tjoai jngo nd'e jñani kuitsoyà ènle nga schjà xkon je kjua faaitsenle yanchjìn nga koan tsua ngañ'ole je naxinandà.

Jngo chua tjinà basen: je nay'a xi tsak'endà yanchjìn xi i ts'è naxi tse jngo kjua tjinà choyà xi t'a ts'e tjinle yanchjìn i naxinandà. K'oa s'in tjiòjin yanchjìn mà xi tjinle xti xi je sixà tjaè niy'ale kuini xi tifaasai je tjin je bi nga chjueyà je kjua faaitsenle yanchjìn nga b'ejnà basen ènle nga k'oate s'in nchjantjae je kjuanda xi tsua je kjua texoma xi sikuinda nanguile je tji xi mele nga s'e jngo kjua xkon nga katanokjua mañale jo tjin mani chjota je tjinà basen kjua nda tojñani nga je tjindà nga yanchjìn tjiò sik'antjayà je naxinandale.

Kjua binyandàle chjota titjòn

Kuini nga sationdà chjota titjonle tjin je bi nga jngo kjua maña tjenkao nga to k'oa s'in kuitjoson nga je yanchjìn xi skomitjen ènle nga jo s'in kuanchuyale a t'a s'e chjine xki a xo ts'e chjine xòn a t'a s'e nagui a xo kui nandà.

K'lianga je nd'e je bi chjueyà nga nokjua mañale chjota, tsuand'e nga nda kuitjoson:

- K'oaile kjua faaistsen xi kuatiò titjòn.
- Chobayaña k'oa k'oendajian ngats'ia.
- Ngats'ia xi nixà tjian. katamanà nichjèn
je si m'i analisis foda nga tsuejian jngo kjua maña.



Jngo chua tjinà basen: ya naxi ntse je yanchjìn xi zapotecas m'i tjiò situantjàe nga kuankuindà je ni nandà jngo tjin tjinà xi coordinadora de pueblos unidos por el cuidado y defensa del agua (copuda) m'i. Kuini je tjin je bi xi tisisuantjae je nandà k'oa je ts'atò te nò k'oa tsak'endà jñani satiò tjao je nandà k'oa je tjinà basen jngo kjua texoma xi nchantjae nanda. Je María de los Ángeles Santiago, Josefina Santiago e Irma Martínez xi ts'akeneye yaole ya tsaketsi'akaoni naxi nandale nga sijè nga ficholè nanda. kui xàle xi tibasenkao nga tis'ele jngo kjua mak'aen je chjota xà xi t'a s'e kjua nande naxinandà nga tchjà xkoan nandà nga kuini kjua ndà xi tjinà ngas'ia. Je xà xi tjina basen k'oa s'in tífet'a k'oa je k'oa s'in tis'ejinle je naxinandà xi zapotecas nga je chjota xà xi tjinele suikuindà nanda ya nd'ele.

Èn xi tò fet'ani.

Je xale yanchjìn jama xi komitjen ènle nga sikjaaitsenya jo s'in nga nda kuitjò ng'anì nd'ele kjuañ'oni nga kuinyakao nga kjuandaleni je chjota naxinandà jñai sistemas normativos indígenas m'i xi tji. Scha xkoan je ènle nga kuini xi tsuna kjuatexoma k'oa tsuanà kju bijnachòn jo tjin mani xi tsua nd'ena nga nik'ejnà basen xi chale naxinandà.

Je kjuatexomà xi tjin ì naxinandà kao tojñani sond'è jo tsòn xòn kjuatexomale naxinandana kao xòn xi m'i kjuatexomale instituciones y procedimientos electorales de Oaxaca, la cedaw y el convenio 169 de la oit – kuini jñani je yanchjìn tind'ele nga koatiò jìn jñani kui chobayani t'a s'e kju miaòn tsa nga xìn nikatiò je yanchjìn. Kuini je xi tsoyà nga to jngo sòn tjin chjinà k'oa nga kuitjosònna jmeni xi mena.

K'iang kuitjosòn xa xi s'in yanchjìn kju ñ'o tjinle nga schà jñani ñ'ae tib'ele: nga tsi tsa to ngosòn xà xi b'aena, nga tsi b'aend'ele nga sikitjosòn ngo xàle niy'à basen, tsa nga to taon y'a tjinle nga s'ejnandà jngo kju jtin jñani chobayani jo si'an nga nda kuitjò xà jo ni tsa:

- K'oe ngañ'ole kju faaitsen
- K'oeñà chjota xi kuasekaona
- Nikationdà chjota xi xixakaonà
- Nikjèn je ngañ'o xi foda m'i
- kuinòkju mañalè chjota nga chobayaña je kjuandale naxinandà xi tjinle yanchjìn kao nchjà x'in.



Ndia ndia nixakoa nga k'oa s'in tsuale kju nda yanchjìn kao naxinandà kuini xi tsuand'e nga schà xkoan kju faaitsenle nga koaind'ele yanchjìn kao nchjà x'in nga ngosòn tjin chjina. to kui xa tijnà nga nixa kao nga chjotsenle jmeni xi chale naxinandana tojoni nga ndà koaxakao.

Xòn jñani kichot'ayajìn kjua je bi

- Fernández-Fonseca, Édgar, & Cardona-Sánchez, F. (2017). Los pliegues del liderazgo social y comunitario. *Jangwa Pana*, 16(2), 197–216. <https://doi.org/10.21676/16574923.2133>
- Lasso-Quintero, M. I. y Galeano-Trilleras, H. (2021). Liderazgo: actitudes que limitan el desarrollo comunitario. *Pensamiento Psicológico*, 19, 1-29. <https://doi.org/10.11144/Javerianacali.PPSI19.ladc>
- Instituto Nacional Electoral (INE). (2021). Glosario de términos de participación política. <https://pef2021-sije-web.ine.mx/Glosario>
- Instituto Estatal Electoral y de Participación Ciudadana de Oaxaca (IEEPCO). (2023). Acuerdo IEEPCO-CG-30/2023: Lineamientos en materia de paridad entre mujeres y hombres y acciones afirmativas. https://www.ieepco.org.mx/archivos/acuerdos/2023/IEEPCO_CG_30_2023.pdf
- Organización Internacional del Trabajo (OIT). (1989). Convenio sobre pueblos indígenas y tribales, 1989 (Convenio núm. 169). <https://www.ilo.org/es/media/443541/download>
- Organización de las Naciones Unidas (ONU). (1948). Declaración Universal de los Derechos Humanos. <https://www.un.org/es/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- Organización de las Naciones Unidas (ONU). (1979). Convención sobre la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer. <https://www.ohchr.org/es/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>
- Organización de las Naciones Unidas (ONU). (2022). Recomendación general núm. 39 sobre los derechos de las mujeres y niñas indígenas. <https://www.ohchr.org/es/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no39-2022-rights-indigeneous>

- Instituto Estatal Electoral y de Participación Ciudadana de Oaxaca (IEEPCO). (2020). Observatorio de Participación Política de las Mujeres en Oaxaca: Diagnóstico. <https://www.ieepco.org.mx/articulos-opinion/el-observatorio-de-participacion-politica-de-las-mujeres-de-oaxaca>
- Rodríguez Zepeda, J., & González Luna, T. (2023). Interseccionalidad: teoría antidiscriminatoria. Universidad Autónoma Metropolitana. Recuperado de https://divcsh.izt.uam.mx/cefilibe/wp-content/uploads/2023/07/Interseccionalidad_Teoria_antidiscriminatoria.pdf
- Tribunal Federal de Conciliación y Arbitraje. (2009). Conceptos básicos sobre género. <http://www.tfca.gob.mx/es/TFCA/cbEG>
- Verdugo-Araujo, L. M., Tereso-Ramírez, L., & Carrillo-Montoya, T. del N. J. (s.f.). La participación comunitaria como vía para el empoderamiento de las mujeres. Revista en Redalyc. Recuperado de <https://www.redalyc.org/journal/5742/574262595011/>
- Villanueva, P. (2016, diciembre 29). Mujeres zapotecas a la defensa del agua. Oxfam México. https://oxfamMexico.org/mujeres-zapotecas-la-defensa-del-agua/?utm_source=

Directorio

Coordinadora del Proyecto

Lcda. Elizabeth Sánchez González
Consejera Presidenta del IEEPCO

Elaboración del proyecto

Lcda. Noemi Agapito Confesor

Coordinadora operativa

Unidad Técnica para la Igualdad de Género y No
Discriminación

Traducción a lenguas indígenas

Sara López Cruz Zapoteco	Benigno Cruz Martínez Triqui
Graciela Martínez Morales Mixe	Donaldo Rivera Lezama Cuicateco
Hugo Alberto Hidalgo Buenavista Huave	Esmeralda Ramírez Salazar Ixcateco
Cecilia Ramón Justo Chinanteco	Agustín Jiménez García Chocholteco
Florina Merino Ortiz Chatino	Marcela Solares Hernández Amuzgo
Roberto Ángel Venegas Gallardo Mazateco	Anayeli Zarate Vasquez Chontal
Araceli Juárez Chávez Mixteco	Norma Elizabeth Hernández Palacios Náhuatl
	Rosa Nallely Jiménez Mendoza Zoque

Diseño Editorial

Lcda. Azucena Gutiérrez Gijón



INSTITUTO
ESTATAL ELECTORAL
y de Participación Ciudadana de Oaxaca.

Yanchjìn xi sik'antjayà:

Chua xi tsòya jo x'in kuaxakao
Kjuale politica ì naxi nandana



INPI

INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

